

Bohumila Baštecká a kolektiv

PSYCHOSOCIÁLNÍ KRIZOVÁ SPOLUPRÁCE

 GRADA®

Bohumila Baštecká a kolektiv

PSYCHOSOCIÁLNÍ
KRIZOVÁ
SPOLUPRÁCE

Grada Publishing

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

Tato publikace vznikla za finanční podpory MŠMT
v rámci rozvojového projektu realizovaného v roce 2010 na UK ETF
pod názvem „Rozvoj spolupráce s univerzitami Erlangen a Heidelberg“.

PhDr. Bohumila Baštecká, Ph.D., a kolektiv

PSYCHOSOCIÁLNÍ KRIZOVÁ SPOLUPRÁCE

TIRÁŽ TIŠTĚNÉ PUBLIKACE:

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 5217. publikaci

Autorský kolektiv:

Mgr. Eva Dohnalová
Mgr. Jan Jung
Bc. Anna Juráčková
plk. Ing. Ivan Kolečák
Bc. Milan Kopecký
Jan Kranát, Ph.D.
Rudolf Svoboda
Mgr. Karel Šimr
Naděžda Tomčíková
Bc. Jana Vondráčková
plk. PhDr. Zuzana Vrbová

Odpovědný redaktor Zdeněk Kubín
Sazba a zlom Radek Vokál
Fotografie Rudolf Svoboda, Karla Svobodová, Gabriela Svobodová

Počet stran 320
Vydání 1., 2013

Vytiskla tiskárna PROTISK, s.r.o., České Budějovice

© Grada Publishing, a.s., 2013
Cover Illustration © Eliška Kubínová, 2013

ISBN 978-80-247-4195-6

ELEKTRONICKÉ PUBLIKACE:

ISBN 978-80-247-7554-8 (ve formátu PDF)
ISBN 978-80-247-7555-5 (ve formátu EPUB)

OBSAH

ÚVOD	11
1. NEŠTĚSTÍ, POMOC A SPOLUPRÁCE JAKO ODVĚKÁ LIDSKÁ ZKUŠENOST.	15
1.1 Antropologie, náboženství, filozofie; mýtus: rituál (Bohumila Baštecká)	16
1.1.1 <i>Kultura</i>	16
1.1.2 <i>Náboženství</i>	17
1.1.3 <i>Filozofie a smrt</i>	18
1.1.4 <i>Mýtus</i>	19
1.1.5 <i>Obřady – rituály</i>	20
1.2 Sociální a kulturní antropologie a souvislosti neštěstí (Jan Jung)	26
1.2.1 <i>Sociální a kulturní antropologie a neštěstí: rámec</i>	26
1.2.2 <i>Sociální a kulturní antropologie: základní vymezení a vývoj</i>	27
1.2.3 <i>Metody sociálně a kulturně antropologického výzkumu</i>	29
1.2.4 <i>Základní pojmy</i>	30
1.2.5 <i>Exkurz do historie sociokulturního zkoumání neštěstí a možné výhledy</i>	31
1.2.6 <i>Literatura</i>	33
1.3 Neštěstí, náboženství a duchovnost (Karel Šimr)	33
1.3.1 <i>Vymezení pojmů</i>	34
1.3.2 <i>Náboženská zkušenost a neštěstí</i>	35
1.3.3 <i>Chápání neštěstí ve velkých náboženstvích</i>	35
1.3.4 <i>Chápání náboženství ve vývoji jedince ve vztahu k neštěstí</i>	37
1.3.5 <i>Náboženství a pomoc: uvedení do tématu</i>	38
1.3.6 <i>Náboženská a duchovní (spirituální) pomoc</i>	38
1.3.7 <i>Ekumenické bohoslužby po neštěstích jako příklad komunitního rituálu</i>	40
1.3.8 <i>Závěr</i>	42
1.3.9 <i>Literatura</i>	42
1.4 Filozofie a neštěstí (Jan Kranát)	43
1.4.1 <i>Moudrost a rozhovor</i>	43
1.4.2 <i>Smysl a údiv</i>	45
1.4.3 <i>Útěcha</i>	47
1.4.4 <i>Doporučení k další četbě</i>	49
1.5 Smrt, ticho a bolest (Bohumila Baštecká)	51
1.5.1 <i>Zážitek (blízkosti) smrti</i>	52
1.5.2 <i>Ti, kteří zůstali: bolest a ticho</i>	53
1.5.3 <i>Truchlení (po neštěstí) a rodiny</i>	54
1.6 (Strach), stud a vina (Bohumila Baštecká)	59
1.6.1 <i>Kultura viny, kultura studu</i>	61
1.6.2 <i>Vina (a stud) v souvislostech neštěstí</i>	62
1.6.3 <i>Zacházení s vinou</i>	65

1.7	Altruismus, prosociální chování, hodnoty (Bohumila Baštecká)	66
1.7.1	<i>Skupina a jedinec při pomáhání</i>	67
1.7.2	<i>Pomáhající profese</i>	68
1.8	Ženy (a muži) v neštěstí a pomáhání (Bohumila Baštecká)	69
1.8.1	<i>Zranitelnost žen a změna genderových rolí</i>	70
1.8.2	<i>Naše současná kultura a genderová citlivost při pomáhání</i>	72
1.8.3	<i>„Vývoz“ genderové citlivosti v sociálně-kulturních souvislostech</i>	73
1.9	Jedinec a hromadné (kolektivní, davové) chování včetně šíření informací v souvislostech neštěstí: komunikace.	74
1.9.1	<i>Jedinec a vnímání rizika (Bohumila Baštecká)</i>	75
1.9.2	<i>Hromadné chování: útěk a přemístění velkého množství lidí (Bohumila Baštecká)</i>	76
1.9.3	<i>Šíření informací: krizová připravenost, krizové řízení a média (Bohumila Baštecká, Zuzana Vrbová)</i>	80
1.10	Komunita, skupina, stát: společenství a patření v souvislostech neštěstí (Bohumila Baštecká)	87
1.10.1	<i>Vymezení základních (malých) skupin a společenství (obce)</i>	88
1.10.2	<i>(Místní) komunita při neštěstích: zranitelnost, odolnost, hodnoty a rozmanitost</i>	90
1.10.3	<i>Komunitní postupy: profesní či občanské oprávnění a politika</i>	94
1.10.4	<i>Komunitní intervence a intervence na komunitu nelcitlivé v souvislostech (sociálního) státu a zdrojů společenství</i>	97
1.10.5	<i>Společenství a peníze, dobrovolnictví a dárcovství</i>	102
1.10.6	<i>Společenství pomáhajících: zážitek spolupráce v zátěži</i>	104
1.10.7	<i>Souhrn kapitoly o obci a společenství</i>	106
1.11	Trh s neštěstím versus smysl utrpení (Bohumila Baštecká)	108
1.11.1	<i>Trh: odborníci, (individuální) zranitelnost, politické zájmy</i>	109
1.11.2	<i>Utrpení: ztráty, nejistoty, nespravedlnost a vztahování</i>	110
1.11.3	<i>Smysl (a) spolupráce</i>	111
1.12	Shrnutí první části: štěstí, neštěstí a pomoc (Bohumila Baštecká)	112

2. UDÁLOST A REAKCE NA NI: NÁZVOSLOVÍ A VYMEZENÍ V JEDNOTLIVÝCH RESORTECH A SOUVISLOSTECH 115

2.1	Změna, krize, nejistota, hodnoty a čas (Bohumila Baštecká)	115
2.1.1	<i>Změna v kulturních souvislostech: chtěná, nechťená a nevyhnutelná</i>	116
2.1.2	<i>Fázování katastrofy a udržitelný rozvoj</i>	117
2.1.3	<i>Souřadnice změny: čas (rychlost a trvání), rozsah a dosah</i>	119
2.1.4	<i>Krize a změna; zvládání (management) krizí a změn</i>	121
2.1.5	<i>Hrozba a riziko</i>	124
2.1.6	<i>Shrnutí kapitoly: báječný svět krizí a rizik</i>	125
2.2	Připravenost na řešení mimořádných událostí a krizových situací v kontextu vnitřní bezpečnosti státu (Ivan Koleňák)	126
2.2.1	<i>Základní pojmy</i>	127
2.2.2	<i>Havarijní, typové a krizové plány</i>	128
2.2.3	<i>Krizové stavy</i>	130

2.3	Neštěstí versus psychotraumatizující událost: psychologie a psychiatrie v kontextu odvěké zkušenosti (Bohumila Baštecká)	131
2.4	Krizová pomoc v resortu Ministerstva práce a sociálních věcí (Bohumila Baštecká)	135
2.5	Meziresortní spolupráce v gesci Ministerstva vnitra: integrovaný záchranný systém, krizová připravenost a krizové řízení (Ivan Koleňák, Bohumila Baštecká) .	136
2.6	Ochrana obyvatelstva a humanitární pomoc včetně náboženské pomoci: resort vnitra s kořeny v Ženevských úmluvách	141
2.6.1	<i>Kulturní a náboženská citlivost, respektování odlišnosti (Bohumila Baštecká)</i>	142
2.6.2	<i>Ochrana a připravenost obyvatel (Bohumila Baštecká)</i>	142
2.6.3	<i>Pohled do historie ochrany obyvatelstva a současné pojetí v České republice (Ivan Koleňák)</i>	143
2.7	Jak (si) lidé běžně pomáhají (krizové řízení) (Bohumila Baštecká)	147
2.7.1	<i>Posílení dobrého vztahu k sobě samému</i>	148
2.7.2	<i>Posílení dobrého vztahu k druhým</i>	148
2.7.3	<i>Posílení dobrého vztahu ke světu a zásvětí</i>	149
2.7.4	<i>Shrnutí: (profesionální) pomoc, která posiluje</i>	149
2.8	Jak se lidé běžně učí, připravují a zocelují (odolnost a krizová připravenost) (Bohumila Baštecká)	151
2.8.1	<i>Připravenost a odolnost ve vztahu k opakování události</i>	151
2.8.2	<i>Výchova k připravenosti: být připraven přelžít</i>	153
2.8.3	<i>Odolnost (hodnoty, síly, ctivosti): být připraven zemřít</i>	154
2.8.4	<i>Souhrn o připravenosti, odolnosti a zvládnání</i>	156
2.9	Výkladové nesnáze mezi pojmy a resorty, napětí subjekt–objekt (Bohumila Baštecká)	158
2.9.1	<i>Pojmosloví</i>	159
2.9.2	<i>„Objektivní“ situace a „subjektivní“ reakce na situaci</i>	159
2.9.3	<i>Spojení v pomoci a bez/moci</i>	160
2.9.4	<i>Spojení hodnotou lidské důstojnosti</i>	161

3. PSYCHOSOCIÁLNÍ KRIZOVÁ POMOC A SPOLUPRÁCE ANEB POMOC LIDEM, RODINÁM, ORGANIZACÍM A OBCÍM ZASAŽENÝM (HROMADNÝMI) NEŠTĚSTÍMI 163

3.1	Vymezení psychosociální krizové pomoci a spolupráce (Bohumila Baštecká)	164
3.2	Východiska psychosociální krizové pomoci a spolupráce: postoje, hodnoty, zásady (Bohumila Baštecká)	166
3.2.1	<i>Antropologický základ psychosociální krizové pomoci a spolupráce</i>	166
3.2.2	<i>Hodnoty</i>	167
3.2.3	<i>Zásady</i>	167
3.3	Dosahování cílů psychosociální krizové pomoci a spolupráce (Bohumila Baštecká)	170
3.3.1	<i>Povaha, prostředky a nástroje psychosociální krizové pomoci a spolupráce</i>	170
3.3.2	<i>Souřadnice psychosociální krizové pomoci a spolupráce</i>	171
3.3.3	<i>Pomáhající: rozmanitost rolí a úkolů v čase</i>	173

4. OBLASTI, KTERÝM DNES VĚNUJEME ZVLÁŠTNÍ POZORNOST	175
4.1 Komunita a její rozvoj (Anna Juráčková)	176
4.1.1 <i>Komunita</i>	177
4.1.2 <i>Vznik, podoby a cíle komunitních programů a přístupů</i>	178
4.1.3 <i>Komunitní sociální práce</i>	180
4.1.4 <i>Užití komunitních přístupů a jejich vývoj</i>	182
4.1.5 <i>Závěr</i>	190
4.1.6 <i>Literatura</i>	191
4.2 Média a jejich úloha v souvislosti s neštěstími (Milan Kopecký)	194
4.2.1 <i>Společenské souvislosti zpráv o neštěstí</i>	194
4.2.2 <i>Historické souvislosti zpráv o neštěstí</i>	196
4.2.3 <i>Publikum: příjemci zpráv</i>	197
4.2.4 <i>Novinář: tvůrce zpráv</i>	197
4.2.5 <i>Redakce a její fungování</i>	199
4.2.6 <i>Formy a žánry novinářské práce</i>	199
4.2.7 <i>Mediální agenda</i>	201
4.2.8 <i>Etika žurnalistiky</i>	205
4.2.9 <i>Komunikace s novináři</i>	206
4.2.10 <i>Mimořádná událost a zájem médií</i>	209
4.2.11 <i>Krizová komunikace s médii a prostřednictvím médií</i>	211
4.2.12 <i>Závěr</i>	213
4.2.13 <i>Použitá literatura a zdroje</i>	214
4.2.14 <i>Příloha: základní novinářské pojmy a hantýrka</i>	215
4.3 Lidé migrující a kulturní kompetence (Eva Dohnalová)	217
4.3.1 <i>Základní pojmy z oblasti migrace a členění migrace</i>	218
4.3.2 <i>Základní informace o migraci a integraci v mezinárodním a českém kontextu</i>	223
4.3.3 <i>Legislativní kontext pobytu cizinců v České republice</i>	228
4.3.4 <i>Psychosociální specifika integrace migrantů do hostitelské společnosti</i>	231
4.3.5 <i>Postoje, přesvědčení a postupy pro kulturně kompetentní praxi</i>	235
4.3.6 <i>Závěr</i>	238
4.3.7 <i>Literatura</i>	239
4.4 Účelnost a účinnost pomoci: měření a hodnocení (Jana Vondráčková)	240
4.4.1 <i>Vymezení pojmů</i>	241
4.4.2 <i>Měření a hodnocení účelnosti</i>	241
4.4.3 <i>Měření a hodnocení účinnosti</i>	244
4.4.4 <i>Závěr</i>	248
4.4.5 <i>Příloha 1: příklady kvantitativních hodnoticích technik</i>	249
4.4.6 <i>Příloha 2: kvalitativní postupy při hodnocení účelnosti – strategie participativního sběru dat</i>	252
4.4.7 <i>Literatura</i>	253

5. KAŽDÁ UDÁLOST JE NOVÁ: PŘÍKLAD ŽELEZNIČNÍHO NEŠTĚSTÍ U STUDĚNKY V SRPNU 2008	255
5.1 Vracela jsem se domů z lázní (Naděžda Tomčíková)	259
5.2 Jsem občanem města Studénka (Rudolf Svoboda)	265
5.3 Respekt k sobě, druhým a životu (Bohumila Baštecká)	270
6. ZÁVĚR: PSYCHOSOCIÁLNÍ KRIZOVÁ SPOLUPRÁCE JAKO PROFESE	273
(Bohumila Baštecká)	
6.1 Znamka profesionality: zaměření na smysl a hodnocení výsledku	273
6.2 Předmět oboru: společenství a člověk ve vztazích a sebezpřesahu v souvislostech neštěstí	274
6.3 Rámec oboru: sdílená zasaženost, hodnoty, potřeby, uznání	275
6.4 Profese a občanství: patření, dlouhodobost, zdroje, síť	276
6.5 Profese a (výzkumná) reflexe	278
6.6 Profese a uplatnění	278
PŘÍLOHY	281
Příloha 1: První občanské pomoci	281
Příloha 2: Vodítka pro kulturní analýzu – analýzu prostředí	286
Příloha 3: Příručka pro školy <i>Když se stane neštěstí</i>	288
AUTOŘI	297
LITERATURA VČETNĚ SOUVISEJÍCÍCH ZÁKONNÝCH NOREM	299
Další zákony	299
Literatura	299
REJSTŘÍK	309

ÚVOD

Psychosociální krizová pomoc a spolupráce neboli pomoc lidem, rodinám, skupinám, organizacím a obcím při a po (hromadných) neštěstích je nově vznikající mezioborová disciplína. V roce 1997 se v naší zemi začala vytvářet a v roce 2010 se poprvé vyučovala na magisterském stupni univerzitního studia (příznačně Evangelické teologické fakulty). Zařadila se po bok pomoci humanitární a spolupráce rozvojové a zčásti s nimi sdílí situace, kde se uplatňuje, pochybnosti o správnosti a oprávněnosti tohoto uplatňování, i mezioborovost jako jednu z odpovědí na pochybování.

S mezioborovostí jsou potíže. „Odkud začít, když nevycházíme z perspektivy jednoho oboru, kterou srovnáváme s dalšími. Psychosociální krizová spolupráce není ‚obor‘ nebo ‚věda‘, jde spíše o ‚přístup‘ či ‚disciplínu‘, o využití poznatků různých oborů ve prospěch nějaké praxe“ (Karel Šimr, ústní sdělení, 2010). Představitelé disciplíny mají nejasnou identitu, nevědí, kam patří. Studenti říkávají „my, sociální pracovníci“, ačkoli studují na teologických školách a jejich obor nese například název „pastorační a sociální práce“ nebo „křesťanská psychosociální krizová spolupráce“ atp.

V něčem mají pravdu: Dobrá **sociální práce** vyjádřená především partnerskou angažovaností pro druhé, poradenstvím, dobrou znalostí **právního rámce** a na **společenství** (komunitu) orientovanými intervencemi je základem psychosociální krizové pomoci a spolupráce.

Pracovník však musí být též schopen aktivně zacházet s **duchovním přesahem**; při neštěstích, která otvírají vstup do prostoru za naším předvídatelným a myslitelným světem, se dotyku transcendence nevyhne.

Měl by být dále obeznámen s **psychologií** natolik, aby vůči ní uměl být kritický a uměl její aplikaci při neštěstích napomoci, případně její působení ztlumit (podobný úkol má při spolupráci s **médií**).

Dobře by měl znát **humanitární pomoc a rozvojovou spolupráci**, i kdyby jen proto, že jejich chyby a tápání jsou zvýrazněním stejných chyb a stejného tápání psychosociální krizové pomoci a spolupráce: nejčastější omyly spočívají pravděpodobně u obou ve zkratkovitých představách o pomoci („aby se vrátila radost do dětských /či jiných/ očí“) a v hodnotovém konfliktu mezi pomáhajícími a těmi, komu se pomáhá. Souvislosti tuzemské humanitární i psychosociální krizové pomoci tvoří **vnitřní bezpečnost státu**, a pracovník se proto opírá mimo jiné o zákony, které spadají převážně do gesce Ministerstva vnitra (a zčásti do gesce zdravotnictví a dalších resortů).

Zároveň by měl zůstat do značné míry na pravidlech všech ministerstev nezávislý, aby byl schopen:

- opouštět vyjeté koleje myšlení a praxe a napomáhat rozvoji i ve zmíněných resortech;
- nahlédnout politické síly, které ovlivňují pomoc a spolupráci, a svobodně s nimi nakládat anebo si uvědomovat, proč s nimi v daném případě svobodně nakládat nelze;
- vnímat neštěstí též na úrovni jedinců a jejich blízkých a nečekat, až zájem o ně podpoří média nebo až dosáhnou takového rozsahu, že „rozezvučí“ příslušné zákony;

- spolupracovat s lidmi, spolky a společenstvími, s nimiž oficiální struktury spolupracovat neumějí anebo nechtějí;
- přestovat a rozvíjet citlivost etickou, která ovlivňuje každodenní žití rychleji a výrazněji než normy zákonné.

Nezávislost je možné udržovat, rozumím-li své pozici a mám-li nad ní nadhled. Proto je pro člověka v oblasti krizové spolupráce důležitá znalost **filozofického, antropologického a sociologického rámce** pro porozumění člověku a lidským společenstvím.

Chceme-li spolupracovat, měli bychom svou pozici vyjasnit: v tomto textu vycházíme z naší zastávané „**domněnky odolnosti**“ a z „**domněnky růstu**“, které předpokládají, že lidé, rodiny, skupiny, obce (komunity) a organizace nacházejí síly i tváří v tvář nepřízní osudu a že v důsledku nepřízně a neštěstí rostou; spoléháme na jejich odolnost (resilienci); bráníme se „výrobě obětí“. Hledáme pro svá přesvědčení oporu v literatuře, která zaujímá podobná stanoviska:¹ viz například Dineen (1996), Gist, Lubin (eds.) (1999), Oerner, Schnyder (eds.) (2003) a další literární zdroje v tomto textu citované. Zastáváme též postoj „**všeobecné – sdílené – zasazenosti**“, který předpokládá, že lidé společně neštěstím čelí a společně nesou jejich důsledky. Pomoc má proto podobu **partnerské spolupráce**.

Postoje a jejich průběžnou reflexi považujeme při pomáhání za stěžejní. Psychosociální krizový pracovník by samozřejmě měl i něco umět; nejčastěji jsou po něm požadovány nespecifické dovednosti pomáhajících profesí (především komunikační – *soft skills*). Ve spolupráci přímé užije dovednost vést rozhovor včetně situačního rozpoznávání potřeb, hodnot, sil, zdrojů a strategií zvládnání. Pro spolupráci koordinační je zásadní dovedností facilitace.

V knize se budeme zabývat tím, jak neštěstí² organizují náš svět (a zčásti též tím, jak náš svět organizuje neštěstí).³ Text v mnohém navazuje na publikaci *Terénní krizová práce*⁴; předpokládáme její znalost a poznatky uvedené tam neopakujeme. Za dobu od jejího vydání se téma psychosociální krizové pomoci a spolupráce výrazně rozvinulo⁵ ve světě i u nás: na jedné straně ke zvýšení citlivosti na neštěstí, na straně druhé ke zvýšené produkci „poskytovatelů psychosociální pomoci obětem neštěstí“. Pomáhání shora dolů (něco poskytují druhému, který to přijímá, aniž předpokládám, že mi to vrátí) má podle

¹ Doporučujeme čtenáři, aby měl po celou dobu průzkumu psychosociální krizové spolupráce na paměti, že zvolené stanovisko pracovníka v tomto oboru výrazně upravuje jeho zážitky a zvolené stanovisko výzkumníka podobně upravuje výzkumné výsledky.

² „Příhoda, událost se špatným, často tragickým zakončením, velká nehoda; pohroma, katastrofa, zhouba.“ (Havránek, Bělíč, Helcl, Jedlička /eds./, 1989)

³ Slovníkem resortu vnitra bychom spíše řekli, jak se připravujeme na mimořádné události anebo krizové situace a jak je zvládáme. V textu se budeme co nejvíce držet běžné lidské řeči a resortní slovník do ní překládat a zároveň ho respektovat. Chceme podporovat spolupráci a přiměřené užívání moci, což v zacházení s jazykem znamená mnohojazyčnost.

⁴ BAŠTECKÁ, Bohumila a kol. (2005). *Terénní krizová práce*. Praha: Grada Publishing.

⁵ Něco se mění rychle. V roce 2005 se bojovalo o debriefing. O šest let později – zdá se – je dobojováno: „Psychologický debriefing (to znamená podpora ventilace povzbuzováním osoby, aby krátce, leč systematicky a podrobně popsala vjemy, myšlenky a prožitkové reakce, které zažívala v průběhu nedávné stresující události) je přinejlepším neúčinný a neměl by se používat.“ (The Sphere Project, 2011)

nás svoji přiměřenost snad jen v situacích, kdy „pomáhaný“ je v bezvědomí⁶ nebo ve stavu bezvědomí podobném. Proti tendenci pomáhat z pozice moci, kterou považujeme v dlouhodobých průbězích za invalidizující (lidi i společnosti), se bráníme například nahrazením slova „pomoc“ slovem „spolupráce“, což má výrazné praktické důsledky. Velkou oporou v tomto usilování jsou pro nás *Standardy psychosociální krizové pomoci a spolupráce* (2010), na něž se budeme v textu často odkazovat.

Autorský tým předkládané knihy je početný; soudržnost a návaznost jednotlivých příspěvků podporujeme uváděním cílů kapitol a spojujícími texty.

Zabýváme se neštěstími, tedy prudce dopadajícími událostmi, které kladou krajní nároky na zasažené. Je pro nás v současné době výzvou promýšlet, zda zásady psychosociální krizové spolupráce vytvářené pro situace neštěstí dávají smysl i v případě dlouhodobých či „plíživých“ průběhů, jež mohou začít i „štěstím“ (např. situace některých uprchlíků) nebo obyčejnou „smůlou“ (kupř. situace některých zadlužených).

⁶ Viz podobenství o milosrdném Samařanu.

1. NEŠTĚSTÍ, POMOC A SPOLUPRÁCE JAKO ODVĚKÁ LIDSKÁ ZKUŠENOST

Cíl kapitoly: Seznámit čtenáře s pojmy a chováním, které se pojí s neštěstím od doby, co si sám sebe člověk jako druh pamatuje.

Slova jako neštěstí, tragédie, rána osudu (v angl. nejspíše *adversity*, *tragedy*, *misfortune*) se objevují v běžné lidské řeči a mají svoje obecně sdílené (tzn. obecně „rozuměné“) významy. Jejich hranice jsou rozmlžené, někdo myslí „neštěstím“ narození dítěte s postižením, jiný uvažuje důsledně v logice „když nejde o život, jde o hovno“.⁷

V *Biblickém slovníku* (Novotný, 1956) je „neštěstí“ věnován krátký odstavec, který se vztahuje pouze k textům starozákonním. Kraličtí tak překládají většinou opak dobra, **zlo**; na dvou místech v knize Jób jde o jiné hebrejské výrazy – **temnotu**, jež je obrazem **bídy** a **zániku**, a o **zkázu**, **zahynutí**. Více se slovník vztahuje ke slovu **utrpení**, **soužení** a příklady a výklady opírá o Nový zákon a o řečtinu, kde slovo *pathéma* znamená to, čím člověk trpí a co snáší, tedy „kříž“ Ježíšův, případně těch, kteří byli pronásledováni pro svoje spojení s ním.⁸

Uvedené pojmy zprvu označovaly něco konkrétního. Slovo **zlo** mělo původ slovesný a znamenalo, že někdo jde křivě, klopýtá. Cesta byla zlá. Až později se přidružil morální tón.

Podobně slovo **hřích** nemělo prvotně význam mravní. Znamenalo obecně „chybu, opominutí“, někde i „chybiti se pravé cesty“; což je již blízko významu hříchu ve starozákonním smyslu, kde hřích znamená sejít z (Boží) cesty, minout se cílem, porušení vztahu s Bohem.

Původní význam slova **smutek** byl hmotný (smutek za nehty). Soužení zažíval člověk vehnaný do úzkých a utrpení ten, který trpěl nouzí – hladem. Až slovo **hoře** popisující stav člověka, který hořekuje, a příbuzné želet, **žal**, žaloba, přesahují konkrétno; u Slovanů želet znamená mít **bolest** – ale pouze duševní (Machek, 1971).

Již tímto úvodem se dostáváme k jedné z nesnází, které úvahy o neštěstí provázejí: Člověk vehnaný do úzkých, tzn. **situace**, kterou vesměs lze „objektivně“ **zvenku** popsat a jíž je obecně rozuměno, může zažívat nejen úzkost, soužení atp., což by odpovídalo jeho

⁷ V podobné logice je v poslední revizi (DSM-IV) zčásti vystavěna americká (nikoli evropská) diagnóza posttraumatické stresové poruchy. Traumatickou událost vymezuje DSM-IV jako událost, kde „právě došlo k usmrcení někoho jiného, kdy hrozila smrt nebo kdy došlo k těžkému úrazu nebo k ohrožení fyzické integrity vlastní nebo jiných“. (Smolík, 2002)

⁸ V souvislosti s křesťanstvím najdeme tři hlavní významy neštěstí: trest, zkouška, podíl na údělu Kristově (blíže viz text Karla Šimra).

životní „úžině“, nýbrž též zlost, ochromení, „adrenalinové“ nabuzení zvládnout výzvu atp., tzn. **prožitek situace**, popsateľný a srozumiteľný **subjektivně zvnitřku**.

Brugger (1994) rozdíl mezi situací a prožitkem zachycuje pomocí pojmů „**změna**“ a „**utrpení**“. O neštěstí se nezmiňuje. V širším smyslu jde u **utrpe/ě/ní** o „změnu bez ohledu na to, zda k lepšímu nebo k horšímu“, neboť „každé přijetí určení může znamenat utrpení ve smyslu být trpný“ – „člověk trpně přijímá změnu“. Utrpení (*passio*) je protikladem působení (*actio*). „Působení a utrpení jsou v hmotném světě jen dvě stránky změny.“ V užším smyslu jde o **změnu k horšímu** – je-li toto „vysloveno o bytosti schopné poznávat, míní se utrpením nejen změna k horšímu samotná, ale rovněž její zkušenost. Velikost a hloubka utrpení závisí potom nejen na velikosti škod, ale také na druhu a velikosti poznání.“

1.1 ANTROPOLOGIE, NÁBOŽENSTVÍ, FILOZOFIE; MÝTUS: RITUÁL

Bohumila Baštecká

Cíle kapitoly: Popsat rámeček a souřadnice, v nichž se utváří názor na neštěstí a pomáhající si uvědomuje svou pozici. • Upozornit na praktické užití těchto souřadnic v rituálech.

Otázka antropologická „Kdo co je člověk (v souvislostech neštěstí)?“ souvisí s otázkou filozofickou: „A jak on sám tomu rozumí nebo může rozumět?“

Kulturní a sociální antropologie a další vědy o člověku (a tedy i „pomáhající“ profese) se v současnosti vyrovnávají s globalizací, migrací, omezeností pohledu bílého muže, multi-, inter- či transkulturalitou a s vlivem úvah evolučních. Zdá se, že antropologie díky svému základnímu tázání po podstatě člověka změny přijala rychle a stává se pro ostatní obory oporou.⁹

1.1.1 KULTURA

Kulturu lze pojímat různě,¹⁰ například jako soustavu znaků a významů, institucí organizujících lidské chování, sociokulturních regulativů a výtvorů lidské práce; jiné pojetí představuje kulturu jako systém společenských vztahů. Drožděk (2007) upozorňuje, že

⁹ Drožděk (2007) cituje Anthonyho Marsellu, který začátek v současnosti pozorovatelného vlivu antropologie umísťuje do sedmdesátých let 20. století a do souvislosti s kritikou západního etnocentrismu. Západnímu přeceňování soutěže a sebezprosazení na úkor spolupráce a integrace přičítá Drožděk též nedostatek systémového myšlení, který dnes v pomáhajících profesích panuje.

¹⁰ Viz například Brugger (1994), Vodáková, Vodáková, Soukup (eds.) (2000).

vnějškově se kultura projevuje rolemi, institucemi, artefakty, **vnitřně** hodnotami, přesvědčeními, postoji, kognitivními styly. Souhrnně představuje kultura způsoby, jak se lidé sociálně organizují, aby čelili přírodnímu a sebou vytvořenému prostředí, anebo **způsob adaptace lidských společenství na nároky přírodního a lidmi vytvářeného prostředí**. V kontextu ran osudu se pak můžeme ptát, jak daná kultura neštěstí interpretuje, jaké pro jeho zvládnutí vytvořila instituce a etické normy, co proti neštěstí nebo pro jeho zvládnutí člověk a jeho společenství dělá; jaké formy sociální opory volí pro přípravu na neštěstí a jaké pro jeho zvládnutí, jakého zvládnutí si cení (blíže viz podklad pro kulturní analýzu v příloze).

1.1.2 NÁBOŽENSTVÍ

Součástí kultury je **náboženství**. V souvislostech neštěstí má výsadní postavení, neboť neštěstí představuje základní situaci, v níž člověk zjišťuje, že NĚCO je SILNĚJŠÍ než on, jeho vůle, jeho přání a představy.

U Murphyho (1998) najdeme zmínku o neštěstí vřazenu pod magii a magii do kapitoly náboženství. Magie využívá síly, jejíž zdroje jsou neznámé. „Jednou z nejběžnějších technik je ‚uhranutí‘ [...] může přinést oběti neštěstí nebo chorobu a tyto věci se mohou stát bez toho, že by je jejich původce vůbec zamýšlel. Svými následky v místech svého výskytu je uhranutí velice podobné obavám z toho, že chvála nebo otevřený hovor o štěstí nějakého člověka přinese dotyčnému neštěstí. [...] Tím, že nás vede k potlačování pocitu štěstí nebo našeho přirozeného nadání a spojuje obavu z uhranutí se závistí ze strany druhých, napomáhá víra rovněž vyrovnávání společenských rozdílů.“

V západních společnostech dnes pravděpodobně sdílíme představu, že náboženství vzniklo ze snahy člověka a lidských společenství zajistit si **štěstí** a předejít neštěstí nebo ho zvládnout či mu porozumět a najít jeho smysl a že prostor duchovních potřeb a zdrojů zůstává v tomto ohledu nadále přes věky i dnes podobně otevřen.¹¹ „Z tohoto pohledu je náboženství pokusem vymanit kosmos z chaosu, řád ze zjevně anarchické povahy našich životů a světa, jež obýváme, smysl z toho, co smysl postrádá“ (Gillman, 2007).

Hůře se nám z dnešního českého pohledu představuje svět, ve kterém všední život neexistuje jinak než jako náboženský (duchovní), a náboženství tedy není součástí kultury, nýbrž je kulturou samou. Prakticky této obtíži čelíme, když se chceme „interkulturně“ připravit na setkání s nábožensky odlišným prostředím a učíme se realie, místo abychom žili (odlišnou) víru. Jako cizojazyčná slovíčka biflujeme zvyklosti dané kultury ve stravování, ošetřování, pohřbívání atp., aniž to dává smysl a hodnotový rámec pro naše žití, v němž lze například výkon sociální práce zcela oddělit od toho, že její nositel/ka je věřící.

¹¹ Děkuji psychologovi a salesiánskému duchovnímu Mgr. Vojtěchu Sivkovi za pomoc s pochopením v této oblasti.

1.1.3 FILOZOFIE A SMRT

Bližší našemu současnému rozumění i ve vztahu k neštěstí je mnohdy rámec filozofický¹² (stoikové, existencialisté, fenomenologové) než náboženský.

Rádl (1998) filozofii obecně považuje za pohrobka náboženství (ještě ve středověku byla filozofie pro teologii pouhou služebnou): Jednu z prvních kapitol svých *Dějín filosofie* nazval *Úpadek víry – vznik filosofie*. Pojednává v ní o situaci pohomérovského Řecka: „Od té doby zbožnost řeckého lidu se už nevzpamatovala a veřejnost dávala vinu filosofům.“

Všechna lidská společenství (ateistická i náboženská) však zřejmě chtějí mít podíl na ovládnání nepřízně osudu, což například znamená být zadobře s tím, kdo (co) může osud zvrátit nebo jeho nepřízeň zmírnit. Rozdílnost společenství i jednotlivců, odlišnost a střet kultur či hodnot se projeví v náboženských nebo kulturních přesvědčeních o tom, kdo (co) to je.

Představme si setkání soudobého českého křesťana a soudobého českého pohana či nonkřesťana nad otázkou, jaký prostor se otevírá **po smrti**, kdo v něm přebývá či vládne a jak zasahuje **do života**. Vypomoci si můžeme sto let starými myšlenkami filozofů tehdejší česko-německé kultury. Emanuel Rádl (1998) neměl nonkřesťanské představy rád: „žádný filosof nevěděl, co si počít s myšlenkou, že duše přechází po smrti z člověka na člověka, z lidí na zvířata a rostliny a že duše lítají ve vzduchu jako strašidla; [...] je to však produkt pravidlem se vyskytující u primitivů, kdy dech-duch-duše znamenají ještě totéž.“ „Mythus o stěhování duší je plodem utištěné mysli, klesající pod tíhou neodvratného osudu,“ vyjádřil posléze (tamtéž) svůj vztah k duším i jejich stěhování. Filozof Schopenhauer (1996) metempsychózu obhajuje, vidí v ní útěchu. „Dokonce přespříliš empirický Hume říká ve svém skeptickém *Pojednání o nesmrtelnosti* na str. 23: ‚Metempsychóza je tudíž jediným systémem tohoto druhu, kterému může filosofie naslouchat.‘ [...] Proti této víře stojí judaismus spolu se dvěma z něho vzešlými náboženstvími. Všechna hlásají stvoření člověka z ničeho. Navázat na to potom vírou v nekonečné trvání a parte post je věru obtížný úkol. Ovšem podařilo se jim ohněm a mečem vypudit z Evropy a z části Asie onu útěšnou pravíru lidstva – a není ještě jasné, na jak dlouho.“ Rádl (1999) nazývá Schopenhauera „filozofem sebevraždy“; sám se přiklání k jistě **křesťanského Boha** podobně jako Jaspers (2000), který k tomu nepotřebuje prostředníka (ani filozofii, ani církev), a podobně jako Scheler (1993): „Omyl dosavadních nauk o člověku spočívá v tom, že se pokoušely vsunout mezi ‚život‘ a ‚Boha‘ ještě jednu pevnou stanici, něco, co lze definovat jako podstatu: ‚člověka‘. Ale taková stanice neexistuje [...] Člověk je jen jakési ‚mezi‘, ‚mez‘, ‚přechod‘, ‚zjevování Boha‘ v životě a věčné tíhnutí života ‚ven‘ přes sebe.“

Naše dnešní anglo-německo-židovsko-česká pokřesťanská a poantická globalizovaná kultura uchopuje smysl a rámec života možná obdobně jako před sto lety. Část lidí je promyšlí v některém z filozofických systémů, část v některé ze spiritualit, část je prakticky žije; nesetkala jsem se ještě s člověkem, který by neměl představu, zda (jeho) život dává nebo nedává smysl (a případně proč).

¹² Psychologie i sociální práce se u nás studují na filozofických fakultách; pouze sociální práce – pokud vím – byla přijata i fakultami teologickými.

1.1.4 MÝTUS

*Neobjímej matky své,
ani duše jiné:
sic pozemská tvoje láska
s nezemskou se míne.*

(Karel Jaromír Erben: Vodník)

„Vítězství“ nového (filozofického) rámce neznamená, že se původní (náboženský) svět ztratí. Neztratily se ani předkřesťanské mýty, ani jejich žití v podobě symbolických obřadů, které doprovázejí rituály a jsou samy rituálem. „Strach z mrtvých, jejichž vliv měl být rituálně vymezen, se stal podle Spencera¹³ východiskem a základem každého náboženského a mytologického systému.“ (Budil, 1995)

Gillman (2007) vidí funkci mýtů obdobně jako funkci náboženství. „Mýty jsou nástroje, jež propůjčují řád naší jinak zlomkovité zkušenosti se světem,“ shrnuje definice různých autorů. Jsou to **příběhy**, které odpovídají na „nejintuitivnější otázky kladené ze samé podstaty lidského bytí“, jejich funkcí je „vykresat smysl ze zjevně smysl postrádajícího lidského života“. „Činí tak předváděním toho, jak svět počal zjevovat základní řád.“

Slovo **mýtus** je odvozeno z řeckého *mytheuein* – vyprávět. Jde o **vyprávění**, jehož dějová linie (historická horizontála) je rozvíjena mnohaúrovňovou významovostí (paradigmatickou vertikálou),¹⁴ která slouží jako „**nástroj objasnění protikladů**“¹⁵ lidského života“. V mýtu se zjevovala pravda, „podpořená autoritou božstva, kterým byla tlumočena“ (Budil, 1995).

Analýzu mýtů považuje Claude Lévi-Strauss¹⁶ (cit. in Budil, 1995) za způsob sebepoznání lidského ducha, protože mytologie přítomná v kolektivním nevědomí odráží „anatomii rozumu“, vzorec myšlení. Mýty zachycují **kulturní rozdíly**, například ve vnímání času a zacházení s ním: „Mytická potřeba západního člověka požaduje evoluční obraz světa se *začátkem a cílem*. Tato potřeba neuznává obraz obsahující začátek a pouhý *konec*, právě tak jako názor o statickém, do sebe uzavřeném věčném kruhovém oběhu. Východní člověk naproti tomu – zdá se – dokáže tuto ideu tolerovat.“ (Jung, 1994c)

V naší současné kultuře, která zdůrazňuje individualitu a soukromí, jako by chyběl silný sdílený příběh: „V nedostatku platné obecné mytologie má každý z nás soukromý, nepoznaný, zakrnělý, leč skrytě mocný panteon snů. Poslední inkarnace Oidipa, novodobá Kráska a její Zvíře stojí dnes odpoledne na rohu Čtyřicáté druhé ulice a Páté avenue a čekají, až padne zelená.“ (Campbell, 2004)¹⁷

Každé neštěstí má své hrdiny; v mediálním podání vesměs šustí papírem. I filmy o hrdinech vyznívají černobíle. Nadále však dětem vyprávíme pohádky, mýty v malém,

¹³ Anglický filozof, sociolog a biolog Herbert Spencer (1820–1903); zastávce evolucionistického pojetí.

¹⁴ Strukturalismus v kulturní antropologii se zabývá mimo jiné znaky: Každý znak sděluje smysl pomocí textu (syntagmatu) a kontextu (paradigmatu). (Budil, 1995)

¹⁵ Zvýrazněno BB.

¹⁶ Francouzský antropolog a etnograf Claude Lévi-Strauss (1908–2009), zakladatel moderní antropologie.

¹⁷ Toto Campbell napsal v roce 1949; nemohl tušit, jak se o padesát let později západní lidé vrhnou na Harryho Pottera, Pána prstenů a jiné „phantasy“ a jak je řada z nich bude žít a společně sdílet.

a nadále se lidem zdají významovosti a symboly naplněné sny. Mnohabarevná rozpornost a „protiklady lidského života“ volají po vertikále.

1.1.5 OBŘADY – RITUÁLY¹⁸

Zkušenost s událostmi kolem Z. mě utvrdila v přesvědčení o důležitosti rituálů a o tom, že jejich uskutečnění je přirozenou potřebou. Proběhlo jich víc, něco bylo jen ve třídě, něco na úrovni školy, něco ve farnosti. Také vymyšlení rituálů se odehrávalo na různých úrovních.

Silný byl pro mě moment, jak děti samy spontánně vymyslely a vyrobily obraz se vzkazy, kde byla uprostřed Z. fotka. Obkreslily tam svoje ruce a do nich, kdo chtěl, něco Z. napsal. – Jedna holčička ten den chyběla a její ruka na obraze nebyla. Ona tím strádala, toužila spolu s ostatními na obrázku být, ale nějak si o to nedokázala říct. Její úleva, když jsme to zjistili a dodatečně mohla svou ruku dodat, byla až dojemná.

Děti měly ten obraz pověšený ve třídě a některým rodičům časem přišlo, že už by tam viset nemusel. Děti ho hodně bránily a měly obavy, jak s tímto jejich cenným dílem bude dál naloženo.

(Alice Derflová, předsedkyně školní rady,
in Baštecká, Fořtová, Vodáčková, 2011)

Chceme-li stručně pojmenovat psychosociální pomoc po neštěstích a katastrofách, stačí nám dvě slova: **uznání** a **rituály**. Tuto větu říkáme jako bonmot a myslíme ji vážně. Rituál je jednou z možných podob uznání.

Filozofie rituály nepřináší, zakotveny jsou v náboženství a mýtech. K čemu se má dnes obracet (český) člověk, který vyměnil křest za vítání občánků a jemuž byl nálepkou „ateista“¹⁹ upřen duchovní rozměr, přičemž on sám se pravděpodobně jen bránil další ideologii? Jeho život si přitom nadále žádá obřadů a obyčejů, v situacích neštěstí ještě naléhavěji, protože neštěstí samo o sobě představuje vychýlení z řádu, je to neřád, jde o „mimořádnou“ událost.

Vymezení rituálu

Rituál je činění, které aktualizuje mýtus; jde o „souhrn symbolických činů, předmětů a jazykových projevů, který se opakuje více méně stálým způsobem za specifickým účelem, zahrnujícím sdílení“ (cit. in Post, Grimes, Nugteren et al., 2003); je to **společenstvím sdílené** a předem připravené **schéma, jak jednat**.

¹⁸ Obřad, z lat. *ritualis* – náboženských obřadů se týkající, *ritus* – obřad, obyčej.

¹⁹ Naše země se svými 32,2 % lidí hlásícími se ke křesťanské víře (sčítání lidu 2001) se považuje za ateistickou. (Předběžný odhad ze SLDB 2011 činí 20,5 %.)